

Лариса Довга

Бартоліні, Марія Грація. «Пізнай самого себе»: неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди, переклад з італійської Мар'яни Прокопович та Катерини Новікової (Київ: Академперіодика, 2017), 157 с.

Вихід у світ перекладу праці Марії Грації Бартоліні, відомої італійської славістки та дослідниці українських ранньомодерних текстів, не залишиться поза увагою тих, хто цікавиться історією вітчизняної культури, а тим більш її вивчає. На це є декілька причин. По-перше, ця праця є методологічно цілком новаторською на тлі величезного наукового та науково-популярного доробку, присвяченого творчості Григорія Сковороди. По-друге, авторка не лише декларує давно назрілу потребу «розсіяти стереотипи... про народний, несистематичний характер його рефлексії» (с. 5), а й успішно це здійснює. По-третє, джерела, на які спиралася філософська візія Сковороди, у праці нарешті представлено не тільки на рівні концепцій, частина з яких була притаманною й іншим богословам та філософам (зазвичай, це викликає неабиякі складнощі при інтерпретації певних ідей, а також при спробах пов'язати їх із тими чи тими особами), а й на рівні лексичних запозичень, у збігах окремих фраз, у зіставленні спільних смислових чи семантичних полів, схожому способові мислення тощо. Завдяки цьому авторці вдалося «зазирнути за лаштунки» творчої лабораторії Сковороди й опосередковано спростувати усталену думку, ніби мислення українського філософа було спонтанним і позбавленим методу. Врешті, такий підхід, надавши змогу предметно і переконливо відтворити джерела, якими послуговувався український мислитель чи на підставі яких формувався його світогляд, оприявнює певні «тверді»

локуси, що на них можуть надалі впевнено спиратися дослідники у процесі перечитування та (ре) інтерпретації творів Сковороди.

З огляду на те, що оригінальна версія книжки Марії Ірації Бартоліні¹, яка вийшла друком в Італії 2010 р., залишилася практично невідомою українським читачам, варто бодай коротко представити її структуру та зміст. Праця складається зі вступу й семи розділів: «Анотований огляд критичної літератури сковородознавства. Лінія розвитку і перспективи»; «Деякі аспекти демонології Сковороди: психо-когнітивний характер спокуси»; «Поняття *praxis*: пильнування думок і боротьба проти гріха»; «Від *praxis* до *teoria*: самопізнання»; «Від самопізнання до пізнання світу»; «Поняття *epektasis*: пізнання Бога як нескінченне стремління»; «*Otium* і *negotium*: час мудреця як *imago aeternitatis*». Завершують книжку висновок та список використаної літератури. Кожний розділ, хоч і не надто великий за обсягом, містить внутрішні рубрики, що їх присвячено окремому поняттю, образу чи текстуальній паралелі. Це суттєво полегшує для читача інтелектуальну мандрівку лабіринтами сковородинівського мислення.

Вже у вступі, коротко окресливши основні віхи біографії Григорія Сковороди, авторка слушно зауважує, що навіть академічна версія його життєпису жодним чином не свідчить про близькість мислителя до простолюду (про його «простоту»). Навпаки, як наголошує Бартоліні, в коливаннях філософа «між маргінальністю і входженням в офіційні академічні та суспільні контексти» сучасники зважали не так на дивнуваті особисті звички мислителя (на що нині звертають найбільше уваги), як на його глибокі, багатогранні знання, що влилися «у корпус його творчості, витворюючи щільну інтертекстуальну тканину, розшифрування якої доконечне для якнайповнішого розуміння думки і споглядального методу Сковороди» (с. 9).

Власне цьому «розшифруванню» присвячено монографію Бартоліні. Аби не потонути у різноманітні «ниток», з яких зіткано ту тканину, авторка звужує свої пошуки до одного фрагмента — до спадщини неоплатонізму в юдео-християнській інтерпретації, а для порівняння нею використано твори Філона Александрійського,

---

¹ Maria Grazia Bartolini, «Introspece mare pectoris tui»: Ascendenze neoplatoniche nella produzione dialogica di H. S. Skovoroda (1722–1794) (Firenze: Firenze University Press, 2010), 188 p.

Клименту Александрійського, Оригена, Діонісія Ареопагіта, Максима Сповідника, Псевдо-Макарія, Евагрія, Єфрема Сирина, Йоана Ліствичника і, частково, Василя Великого, Йоана Золотоуста, Григорія Назіанзіна, Августина та Григорія Великого.

Важливо зазначити, що дослідниця ставить перед собою значно ширшу (і продуктивнішу) задачу, ніж просте виявлення буквальних текстуальних збігів у творах Сковороди та працях християнських неоплатоніків (хоч це також зроблено). Її мета — намацально окреслити засноване на неоплатонізмі тло, що поєднає українського мислителя із чернечо-аскетичною візантійською традицією. На думку Бартоліні, власне тут належить шукати ключ, чи принаймні один з ключів, для адекватного розуміння текстів філософа. За інтерпретативні рамки здійсненого в книжці аналізу слугують три основні щаблі — *praxis, gnosis, theoria*, що ними визначається духовний поступ християнина у традиції Східної Церкви і що їх вочевидь практикував Сковорода. Це дозволило бодай у загальних рисах, але цілісно, описати метафізичну концепцію українського мислителя як «тріадичний рух спочивання — виходу — повернення» (с. 12), котрий забезпечує простування певного суб'єкта до єднання з Богом.

Методологічно новим і, як видається, дуже продуктивним підходом до аналізу творчості Сковороди, що його використовує Бартоліні, є пояснення природи та сенсу його ідей на підставі розчитування/розшифрування («розкодування») смислових полів окремих ключових слів, які формують канву його міркувань. Авторка робить це шляхом порівняння їхньої семантики у Святому Письмі й текстах неоплатоніків, а водночас із підключенням до грецького, латинського і церковнослов'янського мовних реєстрів реєстру староукраїнського. Повторюваність певних ключових слів/понять у межах одного чи кількох діалогів Сковороди, на думку авторки, оприявнює стрижень, довкола якого філософ нанизує аргументи, покликані розкрити його зашифровані послання. Дослідниця розбирає буквально на «цеглинки» складні будівлі сковородинівських творів: спершу вона скрупульозно аналізує наповнення кожної з них, потім вивчає спосіб їх поєднання у малі конструкції, а вже потому пропонує висновок про логічні принципи, за якими ці конструкції мали би організувати цілість.

Доволі велику кількість сюжетів, що їх розглянуто у монографії, як і детальний аналіз кожного з них, неможливо охопити в корот-

кому огляді. Тому обмежуся лише кількома прикладами, які бодай почасти привідкриють специфіку дослідницької лабораторії Марії Бартоліні.

У контексті першого щабля духовного сходження (*praxis*: тут «негативна практика», тобто боротьба християнина зі спокусами земного життя) авторка аналізує сковородинівське розуміння природи сутностей, що підштовхують людей до падіння — диявола та його дій. Саме вони, за Сковородою, відволікають людину від слідування своєму призначенню, а відтак, зупиняють чи бодай відхиляють її від сходження вгору, до найвищого щабля духовного життя. Довідатись про погляди філософа на природу диявола-спокусника та характер його вчинків дослідниця пропонує через розкриття ужитої ним низки лексем (понять), значення яких у монографії представлене як семантично близьке або й тотожне. До таких належать: «наклеп [клевета]» — «диявол» — «крадіж [татьба]» — «підступ [кознь]» — «машина (диявольська)» — «махінатор» — «сіть» — «украдена думка» — «нудьга» — «пристрасть» — «гріх» — «украдена душа» тощо (пор. с. 33–55). Позірно між цими лексемами мало спільного, але після того, як семантичні поля кожної з них авторка проаналізувала крізь призму різних контекстів (праці Сковороди й окремих представників християнського неоплатонізму, Святе Письмо та ін.), її висновок про «знакову» спільність понять та їх взаємоперетікання не викликає заперечень. Натомість коли йдеться про входження у сферу *theoria* (пізнання себе, повернення до Бога), то ключових слів значно менше. За спостереженням авторки, їх кардинально можна звести до пари «дім / храм», і таке зменшення кількості ужитих Сковородою понять слугує свого роду свідченням наближення до «Єдиного», а насамкінець до мовчання (с. 64–79).

Здавалось би, ідеться про остаточне оформлення вертикальної осі Людина — Бог, тобто завершується процес духовного сходження. Проте Бартоліні розкриває ще й інші виміри такого сходження: вихід у зовнішній світ задля пізнання природи і всього, що заховане за її зовнішньою оболонкою, та, нарешті, повернення до самого Бога як невпинне стремління, що ніколи не може бути остаточним вдоволенням. Перший момент тут маркується образами «зовнішнього» — «вулиці», «площі», «якогось загального деінде» (с. 81), або логічно пов'язаних пар, як «тінь — яблонь», «зеркало — болван», «слід —

лев» (с. 82) тощо. Через низку таких понять/знаків проводиться аналіз онтології Сковороди, в якій авторка трактує герменевтику як «різновид посередництва між різними системами знаків: Божою істиною... та чуттєвою матерією» (с. 98). Розгляд смислових полів окремих понять та принципів їх поєднання у пари або ланцюжки дозволив дослідниці розкрити механізм пізнавального процесу Сковороди: за її словами — це постійна єдність «розкодування — наближення до невидимого через загадкову тканину матеріального, або 'філософія' та «перекодування — проголошення у символічній формі послання мудрості, або поезис». Відтак, найдосконалішим суб'єктом, що пізнає світ, є «філософ-поет», адже йому єдиному дано перебувати «на межі двох світів, дано підніматися і знову спускатися сходами, що відділяють матерію від Бога» (с. 98). Імовірно, саме так себе позиціонував Сковорода.

Завершуючи дослідження, Бартоліні підкреслює:

«Намір пройти текст-Всесвіт Сковороди від одного кінця до іншого робить нас, у певному сенсі, подібними до анахорета, описаного в трактаті *Silenus Alcibiadis*: ми весь час натикаємося на відбитки Бога у відчутному космосі, але не можемо охопити всю множинність цих еманцій в одних культурних рамках. 'Забава', яка криється у цьому процесі, є, мабуть, одним з тих посмертних дарів, що їх залишив для нас Сковорода» (с. 135).

Щойно перелічені аспекти дослідження теорій сходження християнської душі до досконалості, пізнання і самопізнання у філософії Григорія Сковороди далеко не вичерпують багатства тематичних планів, представлених у монографії, про яку йде мова. Але, так само як авторка не претендує на вичерпність власної інтерпретації сквородинівської філософії та запрошує нас до продовження «забави», що завжди приносить інтелектуальну насолоду, так і мені в цій короткій рецензії не йшлося про те, аби розібрати все, вміщене у книжці. Натомість хотілось би спонукати потенційного читача до складної, але захопливої подорожі, яку пропонує нам дослідження Бартоліні, адже тут для кожного відкриється щось своє. Отож заохочую переглянути цю працю не тільки тих, хто досліджує творчість Сковороди чи українську культуру XVIII ст., бо книжка є без перебільшення взірцевою і з методологічної перспективи, і в плані послідовності та коректності реалізації її задуму. Дуже хо-

тілось би, щоб вона стала «прикладом для наслідування» усім, хто вивчає ранньомодерну культуру України.

Насамкінець, на окреме добре слово заслуговує робота перекладачів — Мар'яни Прокопович та Катерини Новікової. Їхній переклад (до речі, виконаний дуже якісною українською мовою) показує глибоке розуміння складного наукового тексту, в якому дві третини присвячено розв'язанню лексичних ребусів італійською, староукраїнською, церковнослов'янською, латинською та грецькою мовами. Серед достоїнств перекладу особливо впадають у вічі ті місця, де перекладачкам довелося відтворювати тонкі смислові нюанси близьких за значенням лексем шляхом віднайдення адекватних рядів в українському словництві. Утім, чи не найскладнішою (а для читача, можливо, найцікавішою) видається робота із фрагментами творів самого Сковорода, адже значення ужитої ним лексики далеко не завжди відповідає словниковим тлумаченням. Відтак, пошук сучасних смислових еквівалентів словам, які вживав Сковорода, часто буває чи не складнішим, ніж навіть робота з італійським текстом монографії, і перекладачки з цим упоралися бездоганно.

Bibliography

Bartolini, Maria Grazia. «Introspecte mare pectoris tui»: Ascendenze neoplatoniche nella produzione dialogica di H. S. Skovoroda (1722–1794) (Firenze: Firenze University Press, 2010).